

ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті здійснено аналіз проблеми професійної самореалізації майбутніх менеджерів туристичної діяльності в сучасних умовах українського суспільства. Акцентовано увагу на залежності самореалізації особистості від факторів соціокультурного розвитку суспільства. Вказано на взаємозалежність здійснення професійної самореалізації особистості і необхідності оновлення системи професійної орієнтації у закладах загальної середньої освіти та професійної підготовки у закладах вищої освіти.

Ключові слова: особистість, соціокультурний розвиток суспільства, професійна самореалізація особистості, менеджер, професійна підготовка, професійна освіта.

В статье анализируется проблема профессиональной самореализации будущих менеджеров туристической деятельности в современных условиях украинского общества. Акцентируется внимание на зависимости самореализации личности от факторов социокультурного развития общества. Рассматривается взаимозависимость осуществления профессиональной самореализации личности и необходимости обновления системы профессиональной ориентации в учреждениях общего среднего образования и профессиональной подготовки в высших заведениях.

Ключевые слова: личность, социокультурное развитие общества, профессиональная самореализация личности, менеджер, профессиональная подготовка, профессиональное образование.

The article examines the issue of professional self-realization of future managers of tourism in modern conditions the Ukrainian society. We study the dependence of self-identity from the sociocultural factors of development of society. Consider the interdependence of the professional self-realization and the need to update the system of professional orientation in secondary schools and vocational training in higher institutions. Modernity is experiencing transformation in various aspects, especially transformation society and with it the interrelated categories. Changes occur not only some of the social structures and institutions, but also of values, value orientations, moral and legal norms and priorities. Today, therefore a particularly urgent issue of professional training of a new generation, formation and self-realization in the new conditions of the labor market.

Based on the foregoing, the aim will be study the factors of professional self-realization of future specialists in modern Ukrainian society. Despite the fact that personal fulfillment is the process of ensuring the integrity of the individual, the identification and development of personal abilities, based on factors of socio-cultural development, the most important factors consider the economic life of society, morality as a regulator of social behavior, social and cultural reality, a cultural universal. The process of self-realization will be effective under condition of formation of the system of value orientations based on the ideals of individual liberty, semantic orientations, mutual respect and cooperation.

The success of professional self-realization of future specialists, in particular the Manager of tourism in the modern Ukrainian society depends on the humanistic orientation of society, the advantages of the principles of tolerance and compassion. As well as updating the system of professional orientation in secondary schools and vocational training in institutions of higher education.

Keywords: personality, socio-cultural development of society, professional self-realization of personality, Manager, professional training, professional education.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство зазнає трансформацій у різних аспектах. Змінюються не лише деякі соціальні структури та інституції, а й цінності, ціннісні орієнтації, моральні і правові норми та пріоритети. Наразі сьогодні особливої значимості набувають питання професійної підготовки фахівців нової генерації, формування і самореалізації особистості в нових умовах ринку праці.

Прагнення до максимальної самореалізації в професійній діяльності, прийняття цінностей і вимог вибраної професії, адекватна професійно-особистісна самооцінка. Саме дані показники характеризують рівень професійної самореалізації менеджера майбутнього працівника сфери туризму, що на сьогоднішній день на необхідному рівні професійної підготовки практично не формується. Саме тому проблема самореалізації майбутніх фахівців як механізму взаємодії із суспільством, природою, культурою від яких залежить життєва успішність є особливо актуальною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема самореалізації є багатогранною і міждисциплінарною. Вчені розглядають педагогічні, психологічні, соціологічні, філософські аспекти професійної самореалізації майбутніх менеджерів туристичної діяльності. У пошукових колах достатньо розробленою є теорія розвитку особистості її соціалізація та спрямування. Розвиток особистості та її ціннісні сутності досліджували І. Кон, М. Каган, С. Рубинштейн, які відзначали важливість дієвого підходу у вивченні особистості, врахування взаємозв'язку соціального, біологічного та психологічного в поведінці та мотивації, а також значимість цінностей в структурі діяльності та культури.

Сучасні українські вчені приділяють увагу питанням змін ціннісних орієнтацій у контексті трансформаційних процесів суспільства. Серед досить великої кількості робіт можна виділити монографію А. Кавалерова, де розкрито різні підходи до класифікації цінностей та ціннісних орієнтацій. Необхідно відзначити праці А. Резніка, який досліджував політичну самоідентифікацію особистості. Е. Головаха, А. Ручка, С. Катаєв розробляли питання особливостей категорії «соціокультурне», її впливу на особистість, що в сучасних умовах є одним з ключових.

Однак проблема самореалізації особистості, зокрема особливостей менеджерів туристичної діяльності в трансформованому суспільстві розроблена недостатньо. Так, В. Муляр приділяє увагу філософсько-культурологічному аналізу самореалізації особистості, а І. Чхеайло акцентують на соціально-філософському аспекті зазначеної тематики. В той же час Г. Нестеренко, досліджуючи самореалізацію особистості «в умовах спонтанності соціальних трансформацій», вважає за необхідним акцентувати увагу на контексті соціальної синергетики [Нестеренко, 2003: с. 20].

Окремої уваги заслуговує праця І. Доброскок, у якій досліджується питання формування професійної компетентності особистості майбутнього

фахівця в системі неперервної освіти, у контексті викликів часу [Доброскок, 2015].

На наш погляд, актуальності набуває дослідження соціокультурних аспектів професійної самореалізації особистості в умовах сучасних трансформацій. Дане дослідження дасть можливість виділити цінності особистості, її системи ціннісних орієнтацій, структуру ціннісного середовища українського суспільства та окреслити їх взаємовпливи у професійній підготовці майбутніх менеджерів туристичної діяльності.

Мета написання статті. Виходячи з вищесказаного, метою роботи буде обґрунтування факторів професійної самореалізації майбутніх фахівців, а зокрема менеджерів туристичної діяльності у сучасному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. У звичайному розумінні під самореалізацією зазвичай передбачається реалізація власного потенціалу. В науці ж термін «самореалізація» став популярним у зв'язку з розвитком теорії ієрархії потреб, запропонованої А. Маслоу в 1954 році [Маслоу, 1999]. Відповідно до його теорії самореалізація може бути досягнута лише за умови задоволення всіх інших біосоціальних потреб.

Однак при соціологічному аналізі термін «самореалізація» представляється розкриттям у широкому значенні, враховуючи виявлення та розвиток індивідуумів особистісних можливостей у всіх сферах діяльності. Розкриття проблеми самореалізації особистості неможливе без розуміння сутності самої особистості, її спрямованості, системи ціннісних орієнтацій, чітких розроблених категорій: «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість» [ЛЭС, 2003: с. 151]. Людина розглядається як біосоціальна істота, де спостерігається поєднання біологічного та соціального. Визначальним тут є здатність оцінювати, тобто віддавати перевагу найважливішому, істотному. Поняття «людина» доцільніше використовувати, коли мова йде про родові властивості, якості, відмінності. У той же час, якщо ми говоримо про конкретну людину, підкреслюючи саме його характеристики, правильніше використовувати поняття «індивід», виділяючи його цілісність.

В індивідуальності відображено конкретне і унікальне втілення особистих якостей в людині, а саме «індивідуальність» використовується для позначення неповторних властивостей та проявів особистості.

Особистість представляється соціальною індивідуальністю, підкреслюючи в людині не тільки соціальні якості, але й індивідуальні властивості. Вона формується і розвивається через призму своєї індивідуальності. До індивідуально-особистісних показників, що дозволяють проводити прогностичне соціальне проектування розвитку суспільства, найбільш важливим для нас є система ціннісних орієнтацій, що дозволяє аналізувати певний розвиток суспільства.

Система ціннісних орієнтацій особистості ґрунтується на цінностях, що виступають як цілі життя та основні засоби досягнення цих

цілей. Ціннісні орієнтації не тільки регулюють поведінку особистості, але й визначають її. У зв'язку з цим необхідно розглянути ціннісні орієнтації як вищий рівень диспозиційної структури особистості [*Педагогіка вищої школи, 2007*].

Ціннісні орієнтації спонукають особу шукати можливості та способи досягнення цих цілей або шляхів подолання наявних у них перешкод. Визначаючи свою систему ціннісних орієнтацій особистість, виявляє ступінь пізнання цінностей культури суспільства і одночасно показує рівень своєї культури, свої погляди, світогляд, представлення про цілі та сенс життя. При цьому, особлива увага в системі ціннісних орієнтирів має інтегрування суспільно значимих цінностей, як результат життєдіяльності минулих і справжніх поколінь, а також проектування індивідом своєї життєдіяльності у майбутньому. Даний процес може бути ефективним лише при умові вирішення проблеми самореалізації особистості в трансформованому суспільстві. Таким чином, важливим у процесі самореалізації є саме взаємозв'язок факторів соціокультурного розвитку суспільства. Ці фактори визначають зовнішні рамки самореалізації та впливають на поведінку особистості, які окреслюють процес прийняття найважливіших рішень і зміну системи ціннісних орієнтацій.

Вплив факторів соціокультурного розвитку суспільства починається з моменту народження, сама їх присутність знаходиться в прямій залежності від рівня соціалізації, соціокультурних типів особистості, що переважають у даному конкретному суспільстві. Найбільш важливими факторами прийнято вважати: економічне життя суспільства, мораль як регулятор соціальної поведінки, соціокультурна реальність, культурні універсали [*Панченко, 2000*].

Економічне життя суспільства виступає як складна взаємодія об'єктивної та суб'єктивної сторони життя. В об'єктивних інтересах людини виражається те, що їй об'єктивно корисно і вигідно. Мова йде про оптимальні шляхи та способи задоволення потреб. Кожне нове покоління застає вже існуючу стихійну економічну структуру, яка прямо і побічно впливає на свідомість людей, їх потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, соціальні диспозиції. У той же час існує і суб'єктивна сторона економічного життя, вона виражається у проявах внутрішнього світу особистості, її психічного складу та інтелекту. Сюди відносяться будь-які суб'єктивні уявлення про ті чи інші економічні явища. Такі представлення можуть бути спрямовані на користь товару, ролі грошей, специфіку внеску та заробітку, просування по соціальній драбині за допомогою різних економічних важелів та інше. При цьому представлення про особливості економічного життя неминуче відобразиться на самореалізації особистості, тим більше, що названий процес буде відбуватися в умовах соціальних змін.

Мораль, як регулятор соціальної поведінки, може пом'якшити різницю між різними соціально-економічними та соціально-культурними групами при забезпеченні успішної спрямованості на гуманізацію взаємин. В соціально-особистісній сфері мораль, носить всеохоплюючий характер. При цьому вона дає можливість для постійної нормотворчості людей, в яких основною фігурою стане індивід, виступаючи як творець свого буття. Тоді і претензії будуть в першу чергу до самого себе. Це особливо важливо при соціокультурних трансформаціях суспільства, коли перш за все регулятивна, ціннісно-орієнтована та соціалізуюча сторона моралі проявляється.

У цьому випадку соціокультурна реальність стане найповнішим виразником результатів соціокультурної трансформації, що є процесом функціонування культури в системі соціальних відносин. Соціокультурна реальність – це зафіксована в показниках і характеристиках здатність культури впливати на соціальний розвиток. Находячись на межі соціального і культурного, соціокультурна реальність є своєрідною прикордонною зоною їх взаємодії, полігоном випробувань можливостей, співпраці та розуміння особистості, соціальних груп, суспільства. Нова соціокультурна реальність України має можливість фіксувати сучасні соціокультурні проблеми держави, синтезувати пріоритети розвитку, запропонувати вихід із ситуації соціального характеру на основі соціокультурної картини світу, гуманістичного ставлення до дійсності [Педагогіка вищої школи, 2007].

Особливу роль у соціокультурному розвитку суспільства грають культурні універсалії. Маючи свої біо-психосоціальні припущення, вони принципово трансформуються і володіють для людей самоцінним сенсом. Культурні універсалії символізують ціннісні відносини між людьми, надаючи можливість побудувати ієрархічні сходи системи цінностей конкретного суспільства в конкретній історичний період. Перераховані фактори соціокультурного розвитку створюють базу для самореалізації особистості в умовах трансформації суспільства. Причому особистість, яка враховує при своїй поведінці зазначені фактори, краще засвоює нові соціальні норми, цінності та інші елементи культури, позитивно проявляється її особистість, соціальна активність і як наслідок, на високому рівні відбувається взаємодія різних субкультур. Таким чином, під самореалізацією особистості ми розуміємо процес, що забезпечує цілісність особистості, виявлення та розвиток особистих здібностей, що базується на факторах соціокультурного розвитку суспільства.

Процес самореалізації впливає на зміну потреб особистості. Мова йде про мета-потреби (потреби в справедливості, благополуччі, свободи та інші), як їх називає А. Маслоу. До цих потреб можна віднести і потребу в самореалізації. Для ефективної самореалізації, людина повинна визначити своє місце у світі соціокультурних відносин, орієнтуючись на потреби суспільства, його культурні пріоритети та особливості [Маслоу, 1999].

Сучасні реалії призвели до проблеми невідповідності, як самої людини, так і її професійних якостей. Фізична праця більше оплачується, а отже, цінується вище інтелектуальної. Само собою, що самореалізація особистості в таких умовах навряд чи можлива. Особистість не може досягти бажаного, якщо її професія або не потрібна, або оплачується нижче прожиткового мінімуму. Але ж ми говоримо про професії, що належать до середнього класу (школа-вчитель, психолог, лікар, інженер та інше). Незадоволеність особистості, її відчуття непотрібності призводить до досить негативних наслідків для суспільства, коли рівень нетолерантності стає вище будь-яких меж. В даній ситуації кращим варіантом представляється формування системи ціннісних орієнтацій, заснованих на ідеалах свободи особистості, на взаємовідносинах, взаємодії та взаємообміну цінностями, що носять позитивний характер для суспільства, та формують фундамент для вищої цінності – сенсу життя. Нажаль, даний шлях досить тернистий по ряду певних причин.

По-перше, сенс життя представляє такий зміст, в якому людина наділяє власне існування, як унікальне і індивідуальне явище. На думку вчених сенс життя притаманний у кожній особистості, але він не є чітко сформульований суспільною ідеєю, так як має своє суто індивідуальне забарвлення. Людина намагається задовольнити перш за все свої потреби, а сенс її життя проявляється в рівні самореалізації. До речі, «Філософський словник» під редакцією В. Шинкарука пояснює сенс життя як самореалізацію особистості [Шинкарук, 1986].

По-друге, ставлячи для себе орієнтири у житті, людина може підвищувати або знижувати рівень своєї свободи, адаптуючись до існуючих норм і цінностей, враховуючи політичний устрій суспільства та особисту економічну залежність від прийнятої позиції. Отже, обмежуються можливості самореалізації.

По-третє, потрібно враховувати вихідні позиції, прийнятті людиною. Вони можуть бути загальноприйнятими, завищеними або заниженими.

У такій ситуації процес самореалізації легко може перейти в флуктуаційну стадію, тоді прогнозувати кінцеві результати не представляється можливим. Отже ми ведемо мову про облік особливостей взаємовідносин, соціальних явищ і цінностей суспільства.

Успіх самореалізації особистості залежить від гуманістичної спрямованості соціуму. Населення країн, перші виробники промисловості (зараз вже економічні провідні країни), розставляють акцент на пост матеріальні цінності, віддаючи перевагу якості життя. В системі цінностей постмодерну першочерговим мають цінність таку як особисту самореалізацію, гуманізацію суспільства як основну цінність, основу якої складають сенс екзистенціальної безпеки. Така точка зору спирається на гуманне відношення особистості до: 1) самої себе; 2) другої людини; 3) суспільства; 4) майбутнього; 5) самих незахищених членів суспільства

(дітей та людей похилого віку) [Термінологічний словник, онлайн]. У трансформованому українському суспільстві склалася різноспрямована соціально-культурна ситуація, яка характеризується гострим конфліктом між старим та новим. Конфлікт ускладнюється станом аномії, коли старі норми та цінності не працюють, а нові не встигли повноцінно сформуватися. Перехід України від тоталітарного суспільного устрою до демократії, прагнення українського народу побудувати демократичну державу (про що свідчать результати виборів) надають сподівання на успішне подолання аномії [Нестеренко, 2004: с.100].

Схильність до соціальних свобод українського народу призвела до значного зростання соціальної активності. Люди виявилися активними в процесі взаємообміну думками, що виникає при обміні інформації між ідеалами, потребами, інтересами, а також може привести (що бажано) і до взаємозбагачення соціокультурними, мовними, національними цінностями, коли проблема самореалізації особистості буде вирішена за допомогою взаємної соціальної адаптації.

В основі ставлення до інших людей, існуючих соціальних, культурних, етнічних, мовних груп пріоритетним є принцип толерантності, відповідно до якого приймається увага самоцінності інших, часто протилежної статті. Толерантність окремого індивідуума ґрунтується на розумінні вразливості дискримінаційної точки зору, на визнанні людини як найзначимої цінності. Терпимість до іншого способу життя обов'язково будується на співчутті. Принцип співчуття надає можливості нав'язування своєї думки, і ґрунтується лише на основі об'єктивних доказів. Тільки в цьому випадку можлива максимальна самореалізація особистості, що не обмежує можливості самореалізації інших. Принцип співчуття дозволяє оцінити багатогранність людських інтересів, так як підвищує цінність меж особистісних відносин.

Оскільки сучасне суспільство, вибираючи в основі існування гуманізацію, прагне до компромісу з протилежною стороною на основі, визнання цінностей, думки, соціокультурної системи, та гуманістичне ставлення особистості до власних інтересів, обумовлених турботою про сьогоднішній і майбутні дні. Є ймовірним і реальним практичний характер гуманістичного ставлення до дійсності який значимим є при житті нинішнього покоління і передбачає створення й забезпечення гідних умов життя та можливостей самореалізації.

Таким чином, гуманістична спрямованість процесу самореалізації особистості в трансформованому українському суспільстві визначається відношенням людини до себе, оточуючих, суспільства. Це відношення ґрунтується в наслідуванні принципам толерантності та співчуття, сприяє гармонійному розвитку особистості.

Висновки. Зважаючи на те, що самореалізація особистості – це процес, що забезпечує цілісність розвитку особистості, виявлення та розвиток особистісних здібностей, що базується на факторах

соціокультурного розвитку, найбільш вагомими факторами можна вважати економічну складову життя суспільства, мораль як регулятор соціальної поведінки, соціокультурну реальність та культурні універсалії.

Процес самореалізації особистості буде ефективним за умови формування системи ціннісних орієнтацій на засадах ідеалів свободи особистості, смислових орієнтацій, взаємоповаги та взаємодії.

Успіх професійної самореалізації майбутнього фахівця, зокрема менеджера туристичної діяльності в сучасному українському суспільстві залежить від гуманістичної спрямованості суспільства, а також оновлення системи професійної орієнтації у закладах загальної середньої освіти і професійної підготовки у закладах вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА

- Бажал, 2005* – Гостинець гостинності: круглий стіл на тему «Проблеми підготовки кадрів для готельного господарства» [Електронний ресурс] / Іван Бажал // Дзеркало тижня / Людина. – 2005. – № 18 (546). – С. 1. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/gostinets_gostinnosti_krugliy_stil_na_temu_problemi_pidgotovki_kadriv_dlya_gotelnoho_gospodarrstva_u.htm.
- Доброскок, 2015* – Доброскок І. І. Формування професійної компетентності й особистості майбутнього фахівця в системі неперервної освіти: виклики часу // І. І. Доброскок. – Теоретичні та прикладні аспекти формування професійної компетентності майбутніх фахівців у контексті їхнього професійного розвитку : зб. наук. праць. – Випуск 1. – Переяслав-Хмельницький : ФОРМ Довбровська Я. М., 2015. – 454 с.
- Колесник, 2015* – Проблема формування професійної самореалізації майбутніх фахівців з туристичного обслуговування [Електронний ресурс] // Зб. наукових праць з актуальних проблем і економічних наук – Режим доступу : <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/ped/08march2015/42.pdf>
- Маслоу, 1999* – Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
- Нестеренко, 2003* – Нестеренко Г. О. Синергетичний вимір самореалізації особистості в умовах трансформації суспільства: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Г. О. Нестеренко ; АПН України. Ін-т вищ. освіти. – К., 2003. – 20 с.
- Несторенко, 2004* – Несторенко Г. Особистість у нелінійному суспільстві : [монографія] / Г. Несторенко. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 140 с.
- Панченко, 2000* – Панченко В. Проблема професійного самовизначення учнівської молоді у працях Г. Костюка // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2000. – №2. – С. 236-244.
- Педагогический..., 2003* – Педагогический энциклопедический словарь. – М., 2003. – С. 151-152.
- Педагогіка..., 2007* – Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / [З. Н. Курлянд, Р. І. Хмелюк, А. В. Семенова та ін. ; за ред. З. Н. Курлянд]. – [3-тє вид. перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2007. – 495 с.
- Термінологічний словник* – Термінологічний словник. Основи педагогічної творчості і майстерності [Електронний ресурс] // Сучасна освіта – Режим доступу: <http://osvita.ua/school/method/348/>.
- Філософський словник, 1986* – Філософський словник / за ред. В. Шинкарука. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Головна редакція УРЕ, 1986. – 800 с.
- Фоменко, 2005* – Фоменко Н. А. Педагогіка вищої школи: методологія, стандартизація, туристська освіта / Н. А. Фоменко – К. : Слово, 2005. – 215 с.

REFERENCES

- Bazhal, 2005* – Hostynets hostynnosti: kruhlyi stil na temu «Problemy pidhotovky kadriv dlia hotelnoho gospodarstva» [Elektronnyi resurs] / Ivan Bazhal // Dzerkalo tyzhnia / Liudyna. – 2005. – № 18 (546). – S.1. – Rezhym dostupu do vyd.: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/gostinets_

- gostinnosti_krugliy_stil_na_temu_problemi_pidgotovki_kadriv_dlya_gotelnogo_gospodarstva_u.htm
- Dobroskok, 2015* – Dobroskok I. I. Formuvannia profesiinoi kompetentnosti y osobystosti maibutnoho fakhivtsia v systemi nepererвної osvity: vyklyky chasu // I. I. Dobroskok. – Teoretychni ta prykladni aspekty formuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv u konteksti yikhnoho profesiinoho rozvytku : zb. nauk. prats. – Vypusk 1. – Pereiaslav-Khmelnyskyi : FOP Dombrovska Ya. M., 2015. – 454 s.
- Filosofskyi slovnyk, 1986* – Filosofskyi slovnyk / za red. V. Shynkaruka. – 2-he vyd., pererob. i dopov. – K. : Holovna redaktsiia URE, 1986. – 800 s.
- Fomenko, 2005* – Fomenko N. A. Pedahohika vyshchoi shkoly: metodolohiia, standartyzatsiia, turystska osvita. / N. A. Fomenko – K. : Slovo, 2005. – 215 s.
- Kolesnyk, 2015* – Problema formuvannia profesiinoi samorealizatsii maibutnikh fakhivtsiv z turystychnoho obsluhovuvannia [Elektronnyi resurs] // Zb. naukovykh prats z aktualnykh problem i ekonomichnykh nauk – Rezhym dostupu : <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/ped/08march2015/42.pdf>
- Maslou, 1999* – Maslou A. Novue rubezhy chelovecheskoi pryrody / A. Maslou. – M. : Smysl, 1999. – 425 s.
- Nestorenko, 2003* – Nestorenko H. O. Synerhetychni vymir samorealizatsii osobystosti v umovakh transformatsii suspilstva : avtoref. dys. ... kand. filosof. nauk: 09.00.03 / H. O. Nesterenko ; APN Ukrainy. In-t vyshch. osvity. – K., 2003. – 20 s.
- Nesterenko, 2004* – Nesterenko H. Osobystist u nelineinomu suspilstvi : [monohrafiia] / H. Nesterenko. – Zaporizhzhia : Prosvita, 2004. – 140 s.
- Panchenko, 2000* – Panchenko V. Problema profesiinoho samovyznachennia uchnivskoi molodi u pratsiakh H. Kostiuka // Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity. – 2000. – № 2. – S. 236-244.
- Pedahohika, 2007* – Pedahohika vyshchoi shkoly : navch. posib. / [Z. N. Kurliand, R. I. Khmeliuk, A. V. Semenova ta in. ; za red. Z. N. Kurliand]. – [3-tie vyd. pererob. i dop.]. – K. : Znanye, 2007. – 495 s.
- Pedahohycheskyi, 2003* – *Pedahohycheskyi entsyklopedycheskyi slovar.* – M., 2003. – S. 151– 152.
- Terminolohichniy slovnyk* – Terminolohichniy slovnyk. Osnovy pedahohichnoi tvorchosti i maisternosti [Elektronnyi resurs] // Suchasna osvita – Rezhym dostupu : <http://osvita.ua/school/method/348>.